

Biography of Motawakkel bin Umayr: the narrator of the *Sahifa Sajjadiya*

Ruhollah Mohammad Alinejad Omran¹ | Leila Khani Ooshani² | Ali Farahmandian³

1. Associate Professor of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran. E-mail: alinejad@atu.ac.ir
2. Corresponding Author, PhD Student of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran. E-mail: le.khani.90@gmail.com
3. PhD Student of Comparative Hadith Studies, Faculty of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. E-mail: farahmandianali@gmail.com

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 14 May, 2024 Received in revised form 29 August, 2024 Accepted 30 August, 2024 Published online 21 March, 2025 Keywords: Motawakkel bin Umayr, Motawakkel bin Haroun, Umayr bin Motawakkel, Scholastic hadith character, <i>Sahifa Sajjadiya</i>.	Motawakkel bin Umayr is a narrator whose character is still in dark because there is not much information about him in hadith sources. His identity, biography and scholastic status are not well known. So far, none of the early scholars have provided clear information about his character. This uncertainty is below the dignity of this narrator. All the references of the <i>Sahifa Sajjadiya</i>'s manuscripts, in any case, lead to this narrator. Therefore, in this study, an attempt is made to describe and analyze the news received about Motawakkel bin Umayr by using historical, biographical and hadith data. The study also seeks to clarify as much as possible the different aspects of his life based on historical reports and arguments. Thus, the ambiguities of this issue can be resolved as far as possible. The findings indicate that, first of all, Motawakkel bin Umayr is the same as Motawakkel bin Haroun, and the name of Motawakkel's father is Umayr. The attribution to Haroun is suggested because of his ancestor was Haroun. Also, Umayr bin Motawakkel is the son of Motawakkel bin Umayr. So, Motawakkel had both a son named Umair and a father named Umair. In addition, Umair's name is sometimes written without the letter y.
Cite this article: Mohammad Alinejad Omran, R., Khani Ooshani, L., & Farahmandian, A. (2025). Biography of Motawakkel bin Umayr, the narrator of the <i>Sahifa Sajjadiya</i>. <i>Journal of Ketab-e Qayyem</i>, 15(1), 235-256. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2024.21255.3836 © The author(s). Publisher: Meybod University. DOI: http://doi.org/10.30512/kq.2024.21255.3836	

Extended Abstract

Introduction

One of the relatively unknown and rarely discussed narrators in the field of hadith sources is Motawakkel bin Umayr, a figure who, despite playing a key role in the transmission of the *Sahifa Sajjadiya*, a prominent Shiite prayer and hadith text attributed to Imam Ali Zayn al-Abidin (peace be upon him), has remained in dark regarding his personal identity, biography, and scholarly position. The ambiguity surrounding this narrator is such that even earlier biographers, who typically provide biographical details of main narrators, have not provided a clear name or documented report about him. This lack of information in the primary sources raises a serious question for researchers: who exactly was Motawakkel bin Umayr, and can a reliable and illuminating picture of his personality and status be offered from the scattered data in historical, biographical, and hadith sources?

Thus, the main objective of this research is to critically and analytically review, re-examine, and re-identify the scholastic identity and character of Motawakkel bin Umayr. It seeks to resolve, as much as possible, the ambiguity surrounding this important narrator, particularly in relation to the references of the *Sahifa Sajjadiya*, by analyzing the available data.

Methodology

This article adopts a descriptive-analytical method based on biographical, historical, and hadith sources. The researchers utilize the works of both early and later biographers, examine the references in various manuscripts of the *Sahifa*, analyze narrations, explore family lineages, and interpret textual and chain-based evidence to construct a substantiated image of Motawakkel bin Umayr. Historical and documentary data are also employed to offer a more precise analysis of the scattered historical reports. The main method is a comparative analysis of biographical and hadith reports to assess the reliability and religious-ethical character of this narrator.

Findings

Through a meticulous and comparative review of historical, biographical, and hadith sources, this study has achieved several critical findings that shed light on the scholarly and hadith identity of Motawakkel bin Umayr. These findings are summarized as follows:

1. **Accurate identification:** The research demonstrates that Motawakkel bin Umayr is, in fact, the same person referred to in some sources as Motawakkel bin Haroun. The name variation arises from the common practice of ascribing individuals to their ancestors, not necessarily their immediate fathers. In this case, "Harun" is Motawakkel's grandfather, while "Umayr" is his father. This naming discrepancy had caused confusion regarding his identity, which this study resolves using a range of materials.
2. **Clarification of family lineage:** The naming of Motawakkel's son as Amir (or Umayr), after his grandfather, contributed to errors in identifying his family tree. By closely examining the naming customs of that period, the research corrects these misunderstandings and presents a clearer family lineage for Motawakkel.
3. **Scribal errors in sources:** Some sources erroneously recorded the name "Umayr" as "Umar" (without the letter y), leading to mistaken identities. This study, through

manuscript analysis and textual comparison, reveals that such discrepancies stem from copyists or transcriptional errors.

4. **Historical and geographical context:** The research establishes that Motawakkel bin Umayr belonged to the late first and early second centuries AH and lived in Balkh, a city that, during the Umayyad and Abbasid periods, was a major center of religious and scholarly activities. This indicates that he lived in an intellectually and spiritually vibrant environment.
5. **A reliable hadith source:** His most important and only surviving contribution is transmission of the *Sahifa Sajjadiya*. He appears in the chain of references of this unique and sacred work from Imam Zayn al-‘Abidin (pbuh). All the authentic versions of the *Sahifa* ultimately date back to him, highlighting his pivotal role in its preservation.
6. **Biographical character:** Based on a rigorous and comparative analysis of biographical and referential indicators, the study concludes that Motawakkel bin Umayr possessed qualities such as trustworthiness, justice, honesty in narration, piety, and strong memory retention. No evidence of doctrinal or ethical weakness is found in any source.
7. **Absence of negative reports:** No credible biographical source contains any negative report or criticism on Motawakkel bin Umayr. Especially in sources known for their candor in evaluating narrators, this implies tacit scholarly acceptance and general trust in his reliability.
8. **Key role in validating the *Sahifa*:** Due to his central role in the transmission of the *Sahifa Sajjadiya*, an accurate understanding of his identity is crucial. His reliability directly impacts the overall authenticity of this valuable text. Hence, he should be recognized as one of the critical links in the transmission of the teachings of the Ahl al-Bayt.

Conclusion

Based on the findings of this study, the earlier portrayal of Motawakkel bin Umayr as an obscure, marginal figure lacking sufficient documentation must be revised. The textual, analytical, and historical evidence gathered and analyzed herein reveals that he was, in fact, a trustworthy, devout, and competent transmitter of hadiths. A significant outcome of this research is the recognition that Motawakkel bin Umayr, despite the negligence of biographical sources, played a vital role in the transmission of the *Sahifa Sajjadiya*. His presence in the references is so central that, without him, the reliable transmission of this sacred heritage from Imam Zayn al-‘Abidin (A) to subsequent generations would be put to question. Therefore, he must be acknowledged as a foundational figure in preserving and transmitting the teachings of the Ahl al-Bayt (peace be upon them) in the early Islamic centuries.

شخصیت رجالی «متوکل بن عمیر»، راوی صحیفه سجادیه

روح الله محمدعلی نژاد عمران^۱ | لیلا خانی اوشانی^۲ | علی فرهنگمدیان^۳

۱. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی (ره)، تهران، ایران. رایانامه: alinejad@atu.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی (ره)، تهران، ایران. رایانامه: le.khani.90@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری، گروه علوم حدیث تطبیقی، دانشکده قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: farahmandianali@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: متوکل بن عمیر یکی از محدثانی است که اطلاعات چندانی درباره شخصیت و مرام رجالی او در منابع حدیثی و رجالی وجود ندارد. هویت، زندگینامه و منش رجالی این فرد به درستی مشخص نشده و هیچ یک از رجالون متقدم اطلاعات روشنی از او ارائه نکرده اند، با آنکه تمامی سلسله سندهای نسخه های صحیفه سجادیه به این راوی ختم می شود. هدف این پژوهش توصیف و تحلیل داده های تاریخی، رجالی و حدیثی برای رفع ابهامات موجود درباره وی و تبیین جنبه های مختلف زندگی او بر اساس گزارش ها و استدلال های تاریخی است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵	روش پژوهش: این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با بهره گیری از داده های تاریخی، رجالی و حدیثی به تحلیل اخبار مربوط به متوکل بن عمیر پرداخته است. تلاش شده تا با استفاده از قرائن رجالی، سندی و متنی، اطلاعات دقیق تر و موثق تری درباره شخصیت، زندگی و جایگاه رجالی این محدث به دست آید.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۰۸	یافته ها: ۱. متوکل بن عمیر همان متوکل بن هارون است و نام پدر او عمیر بوده است. انتساب به هارون به دلیل انتساب به جدّ وی (هارون) مطرح شده است؛ ۲. عمیر بن متوکل فرزند متوکل بن عمیر است؛ بنابراین، متوکل هم پدری به نام عمیر و هم فرزندی به همین نام داشته است؛ ۳. متوکل بن عمیر در اواخر قرن یکم و اوایل قرن دوم می زیسته و از اهالی بلخ بوده است؛ ۴. تنها مجموعه روایی قابل استناد به متوکل بن عمیر، صحیفه سجادیه است؛ ۵. براساس تحلیل قرائن رجالی، سندی و متنی، متوکل بن عمیر شخصیتی امانتدار، ضابط، عادل، صادق، متدین به دین اسلام و موثق بوده است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۹	نتیجه گیری: کاربری روش های تحلیل تاریخی و رجالی در این پژوهش نشان داد که متوکل بن عمیر، شخصیتی محوری در زنجیره اسناد صحیفه سجادیه بوده و علی رغم ابهاماتی که درباره زندگی او وجود دارد، شواهد به روشنی بر وثاقت، دیانت و امانتداری او دلالت می کند.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱	

کلیدواژه ها:

متوکل بن عمیر، متوکل بن هارون، عمیر بن متوکل، شخصیت رجالی، صحیفه سجادیه.

استناد: محمدعلی نژاد عمران، روح الله؛ خانی اوشانی، لیلا و فرهنگمدیان، علی. (۱۴۰۴). شخصیت رجالی «متوکل بن عمیر»، راوی صحیفه سجادیه.

کتاب قیم، ۱۵ (۱)، پیاپی: ۳۲، ۲۳۵-۲۵۶.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.21255.3836>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

از عرصه‌های خدمت دانشمندان به فرهنگ و تمدن اسلامی در حوزه حدیث، استماع، قرائت، ضبط، جمع و نقل سخنان رسول اکرم (ص) یا ائمه اطهار (ع) و همچنین، رجال و درایه است (ضیائی‌ارزگانی، ۱۳۹۰، ص ۲۲). محرک اصلی مسلمانان به فراگیری و جمع و نقل اخبار و احادیث، اولاً: نیاز جامعه اسلامی به احادیث در امور دینی است، ثانیاً: شخص رسول اکرم (ص) بنابر روایات مسلم و قطعی^۱ مردم را تشویق می‌کرد تا آنچه را از او می‌شنوند، ضبط کنند و برای آیندگان نقل نمایند. در این رابطه، شناخت و بررسی مشاهیر بزرگ حدیثی تاریخ تشیع و اهل سنت، از جمله فعالیت‌های مهم حدیثی و رجالی به شمار می‌رود که جهت تشخیص میزان عدالت، صداقت، امانت، علم و اخلاص راویان حدیث به کار گرفته می‌شود تا بدین وسیله بتوان احادیث صحیح را از معجولات شناسایی کرد. در نتیجه، علم رجال به وجود آمد. از منابع مهم دینی، احادیث منسوب به معصومان (ع) است، ولی جهت اعتماد به این احادیث باید صحت و سقم آن‌ها مشخص باشد. یکی از راه‌های به دست آوردن صحت یک روایت، بررسی رجالی و تتبع در احوال روات آن است تا راوی ثقة و غیرثقه، کذاب و صادق، وضاع و راستگو از یکدیگر بازشناخته شوند و در نتیجه، احادیث صحیح را ملاک عمل قرار داده و از سخنان راویان دروغگو دوری کرد. در علم رجال که به بررسی راویان حدیث اختصاص دارد، ضمن معرفی شخص راوی، ویژگی‌های مربوط به قبول یا ردّ روایت وی چون وثاقت، اعتقاد، مدح و ذم مورد بررسی قرار می‌گیرند (میرجلیلی، رضایی هفتادر و دهقان، ۱۳۹۶، ص ۱۲۸).

در همین راستا، شناخت افرادی نظیر متوکل بن عمیر به دو دلیل از اهمیت بالایی برخوردار است: نخست اینکه در تاریخ حدیث و رجال، ابهامات زیادی را متوجه خود ساخته است، از جمله اینکه به دلیل مجهول بودن این شخصیت، به درجه اعتبار سند صحیفه سجادیه لطمه وارد می‌شود و دوم اینکه از مهم‌ترین راویانی است که اسمش در سند صحیفه سجادیه؛ یعنی یکی از مهم‌ترین منابع حدیثی شیعه به چشم می‌خورد و ناشناخته ماندنش سبب می‌گردد تا شاید سند صحیفه سجادیه را نتوان از دیدگاه علم رجال، صحیح خواند. بالطبع، بررسی رجالی چنین افرادی جهت تشخیص اعتبار احادیث منقول از آن‌ها، می‌تواند از اهمیت بالایی برخوردار باشد. بنابراین، ضرورت بازشناسی این شخصیت که سهمی ویژه در تاریخ حدیث شیعه و نظام اعتقادی آن دارد، بسیار مهم و ضروری می‌آید. این مقاله درصدد است تا بر شناخت هرچه بیشتر این راوی اصرار ورزد. در نتیجه، پرسش اصلی نوشتار حاضر این است که متوکل بن عمیر نزد رجالیان و محدثان از چه جایگاهی برخوردار است؟ روشن است که پاسخ به این پرسش، بررسی موشکافانه مبانی رجالی را می‌طلبد که از گنجایش این مقاله خارج است؛ ولی سعی می‌شود، به فراخور نیاز و با رعایت اختصار، به این امر پرداخته شود. از این‌رو، مقاله حاضر پس از بررسی هویت این محدث و بازشناسی اسامی مختلفش، وضعیت رجالی او را از نظر وثاقت و ضعف بررسی خواهد کرد.

۱. مانند: «قَيِّدُوا الْعِلْمَ قَبْلَ مَا تَقْبِلُونَهُ قَالَ كِتَابَتُهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۱۵۱).

۲. پیشینه پژوهش

با بررسی‌هایی که درباره پیشینه مسأله پژوهش حاضر، در مقالات و پایان‌نامه‌ها انجام شده است، پژوهشی که به تبیین مسأله مقاله حاضر بپردازد، یافته نشد؛ اما از آنجا که متوکل بن عمیر از راویان اصلی صحیفه کامله سجاده می‌باشد، جهت پیشینه‌یابی می‌توان به نوشته‌هایی که مرتبط با صحیفه سجاده است، اشاره داشت. در ذیل، گزارشی کوتاه از مهم‌ترین آن‌ها ارائه می‌شود:

الف. پایان‌نامه‌ها

۱. بررسی سندی و متنی صحیفه سجاده، کارشناسی ارشد ۱۳۸۸، پدیدآور: احمد غلامعلی، استاد راهنما: محمدعلی مهدوی‌راد، استاد مشاور: عبدالهادی مسعودی، دانشگاه قرآن و حدیث (دانشکده علوم و معارف حدیث). نویسنده در این پایان‌نامه، شخصیت و زمانه امام سجاد(ع)، اسناد و روایات صحیفه، متن صحیفه و مسائل مرتبط با کتاب‌شناسی و چاپ‌های این کتاب را مورد بررسی و کنکاش قرار داده است.

ب. مقالات

۱. اسناد و مشایخ راویان «صحیفه کامله» (منصور پهلوان، ۱۳۷۸)، نویسنده در این پژوهش، به شرح و بررسی طرق مختلف روایت‌گری صحیفه سجاده می‌پردازد.

۲. بررسی اسناد صحیفه سجاده (مهدی هادی، ۱۳۹۷)، نگارنده در این پژوهش، به بررسی اسناد صحیفه سجاده پرداخته و سه طریق روایت این صحیفه را شرح می‌دهد.

اما پژوهش حاضر به شیوه توصیفی - تحلیلی همراه با ابزار کتابخانه‌ای، فقط سعی در فراهم‌آوردن قرآن و بازشناسی هرچه بیشتر ابعاد شخصیتی، زندگانی و رجالی متوکل بن عمیر را دارد و به این مهم، در هیچ‌کدام از پژوهش‌های پیشین به صورت مستقل و موشکافانه پرداخته نشده است.

۳. هویت‌شناسی «متوکل بن عمیر»

بی‌تردید چنانچه هویت یک راوی معلوم و مشخص نگردد، نوبت به آگاهی‌های بعدی که معلوم‌کننده جایگاه رجالی اوست، نخواهد رسید. بنابراین، تشخیص هویت راوی پیش از هر موضوع دیگری در اولویت است. سپس، باید توثیق و تضعیف او را در منابع و مجامع حدیثی امامیه و اهل‌تسنن پیگیری نمود (ایزدی مبارکه و مهدوی‌منش، ۱۳۹۰، ص ۱۴۴). در این رابطه، ناشناخته‌ماندن و ابهام در هویت افرادی نظیر متوکل بن عمیر سبب می‌گردد تا جایگاه رجالی وی، آن‌طور که باید مشخص نباشد. بدین جهت باید سعی شود تا به سه پرسش اساسی در این باره پاسخ داده شود: ۱. منظور از متوکل دقیقاً چه کسی است؟ و اینکه در برخی منابع متوکل بن عمیر داریم و در برخی دیگر متوکل بن هارون، چه دلیلی دارد؟ آیا این دو، در واقع یک‌نفر هستند یا دو شخصیت جداگانه؟ پس اینجاست که باید توحید اختلافات صورت پذیرد، ۲. بعد از اینکه تبیین گردید متوکل بن عمیر و متوکل بن هارون چه کسانی هستند، باید مشخص شود که نسبت عمیر بن متوکل با آن‌ها چیست؟ نام دقیق او عمیر بن متوکل بوده است یا عمر بن متوکل؟ و ۳. سومین قدم، بررسی و تبیین ابعادی از زندگانی این شخصیت است.

۳-۱. متوکل بن عمیر یا متوکل بن هارون

در پاره‌ای از نوشته‌ها، دو نام متوکل بن عمیر و متوکل بن هارون با یکدیگر خلط گشته‌اند و این خلط، ذهن مخاطب را دچار درگیری‌هایی کرده است. در برخی بررسی‌ها، نام هر دو به عنوان راوی صحیفه سجادیه ذکر شده است و هر دو را یکی دانسته‌اند. در مواردی نیز، فقط بر نام متوکل بن هارون، به عنوان دریافت‌کننده صحیفه سجادیه از یحیی بن زید و در برخی دیگر، نام متوکل بن عمیر جلب توجه می‌کند. در پاره‌ای از گزارش‌ها هم، از شخصیت عمیر بن متوکل، به عنوان راوی اصلی صحیفه نام برده می‌شود که البته، جای تأمل دارد. به هر حال، تمام این ابهامات ضرورت کنکاشی دقیق را در منابع می‌طلبد تا به نظر واحد و دقیقی در این رابطه بتوان دست یازید.

نجاشی و شیخ طوسی که از راویان صحیفه سجادیه به شمار می‌روند، گفتاری شبیه به یکدیگر دارند و در رجال خود چنین می‌نویسند: «متوکل بن عمیر بن المتوکل روی عن یحیی بن زید دعاء الصحیفه» (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۶؛ طوسی، ۱۴۲۰، ۴۷۷)؛ متوکل بن عمیر بن متوکل، از یحیی بن زید، صحیفه را روایت کرده است. این گفته نجاشی و شیخ طوسی توسط رجالین و محدثان دیگر نیز تکرار و تأکید شده است (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۴۱۸؛ کلباسی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۸۹ و ج ۲، ص ۶۱۷). بدین ترتیب، نجاشی و شیخ طوسی، راوی اصلی صحیفه را متوکل بن عمیر دانسته‌اند، با این تفاوت که شیخ طوسی تصریح می‌کند که متوکل بن عمیر همان متوکل بن هارون است (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۷۷). به هر حال، این ادعای شیخ طوسی مبنی بر یکسان-پنداری متوکل بن عمیر و متوکل بن هارون موجب ابهاماتی در شخصیت راوی صحیفه سجادیه شده است. این ابهام هم توسط برخی محدثان، اینگونه پاسخ داده می‌شود که متوکل اول، جد اعلای متوکل دوم است و متوکل دوم، نوه‌اش نیست؛ ولی از نسل اوست. نیز، متوکلی که از یحیی روایت کرده، پسر و از نسل دور هارون است و با پسر عمیر بن متوکل منافات دارد (کلباسی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۶۱۷؛ تفرشی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۸۶). سید تفرشی و ابوعلی حائری نیز، سند را تصحیح کرده‌اند و چنین گفته‌اند که متوکل هم پدر عمیر بوده و هم فرزند عمیر (تفرشی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۸۶؛ حائری، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۲۸۰). پس متوکل هم پدری به نام عمیر دارد و هم پسری به نام عمیر.

همچنین، به گفته محمدتقی مجلسی در «روضة المتقین»، سند صحیفه بدین شکل است: «عمیر بن المتوکل بن عمیر بن المتوکل بن هارون» و متوکل به هارون انتساب پیدا می‌کند؛ یعنی متوکل از نسل هارون است (هارون جد متوکل است) و در نهایت، متوکل بن هارون همان متوکل بن عمیر است. سید تفرشی، ابوعلی حائری و صاحب «ریاض السالکین» نیز این دیدگاه را پذیرفته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۴۱۸؛ مدنی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۶۹؛ تفرشی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۸۶؛ حائری، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۲۸۰)؛ اما در «بحار الانوار» که متأخر از روضة المتقین است، علامه محمدباقر مجلسی ضمن نقل دعایی از صحیفه، راوی صحیفه کامله را متوکل بن هارون برشمرده است و نه متوکل بن عمیر (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۴، ص ۶۰). با توجه به تأیید و پذیرش مکتوبات «روضة المتقین» توسط علمای دیگر، دیدگاه محمدتقی مجلسی صحیح‌تر و قوی‌تر است. نیز از نظر آیت‌الله خویی، بر اساس اسانید ملحق به صحیفه سجادیه، چنین برمی‌آید که راوی اصلی صحیفه، شخصی به نام متوکل بن هارون است که این صحیفه را به دو طریق از امام سجاده (ع) روایت کرده است و در هر دو طریق ممکن است، متوکل بن هارون همان متوکل بن عمیر باشد که نام متوکل بن عمیر هم در طرق دیگر روایت صحیفه آمده است. بر اساس «معجم رجال‌الحديث»، اینکه گفته می‌شود متوکل بن هارون، از جهت نسبت وی به جد اعظم است و هارون، نام جد متوکل است؛ زیرا در ذکر اسامی، گاه اسم جد را به جای اسم پدر ذکر

می‌کنند. همانگونه که ذکرش رفت، صاحب «روضه المتقین»، محقق کلباسی، تفرشی و حائری و برخی از معاصران مانند منصور پهلوان هم این تقریر را پذیرفته‌اند (خویی، ۱۳۷۲، ج ۱۵، ص ۱۸۵ و ج ۱۴، ص ۱۷۴؛ پهلوان، ۱۳۷۸، ص ۴۴). همچنین، محمدتقی شوشتری در «قاموس الرجال»، «عمیر بن هارون»، «عمیر بن هارون المتوکل» و «عمیر بن المتوکل» را یک نفر دانسته است (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۸، ص ۲۶۳). همان‌طور که مثلاً، در مورد علی بن الحسن بن علی بن فضال، گفته می‌شود علی بن فضال که وی را گاه به پدر و گاه به جدش نسبت می‌دهند (نوری، ۱۴۰۸، ج ۲۴، ص ۲۶۱). نیز در برخی دیگر از منابع رجالی مانند «جامع الرواة»، متوکل بن عمیر همان متوکل بن هارون دانسته شده است که دعای صحیفه سجاده را از یحیی بن زید بن علی (ع) روایت کرده است (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۸). بنابراین، بسیاری از محققان در این باره چنین نتیجه گرفته‌اند که این دو، یک نفر هستند؛ یعنی متوکل بن عمیر همان متوکل بن هارون است. در ضمن، رجالیونی مانند ابن شهر آشوب، دریافت‌کننده صحیفه سجاده از یحیی بن زید را متوکل بن عمیر دانسته‌اند. وی در ذیل ترجمه متوکل بن عمیر بن متوکل می‌نویسد: «روی عن یحیی بن زید بن علی (ع) دعاء الصحیفه» (ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۲۵). نیز، برخی از اهل قلم هم، تقریر ابن شهر آشوب را صحیح دانسته‌اند و از نظر آن‌ها، نخستین فردی که صحیفه کامله را از دایره اهل بیت (ع) بیرون آورده، متوکل بن عمیر است (جهانبخش، ۱۳۸۰، ص ۶۳). ناگفته نماند، برخی محققان و پژوهشگران دریافت‌کننده اولی از صحیفه سجاده را عمر دانسته‌اند نه متوکل. البته، این عده در نوشته‌های خویش دچار سهو و مسامحه شده‌اند؛ زیرا منظور ایشان همان متوکل بن عمیر یا متوکل بن هارون است و این مهم، از قرائن موجود در نوشته‌هایشان قابل فهم است. اینان چنین می‌پندارند که صحیفه سجاده توسط دو فرزند امام سجاد (ع)؛ یعنی امام باقر (ع) و زید شهید، از آن حضرت روایت شده است. امام باقر (ع) نیز به نوبه خویش، آن را بر امام صادق (ع) املاء فرمودند و یحیی بن زید نیز، نسخه پدر خویش را به ارث برد. امام صادق (ع) صحیفه را بر عمر بن هارون ثقفی بلخی املاء فرمودند و این عمر بن هارون یا عمیر بن متوکل، مجمع‌الاسانیدی است که روایت‌گران صحیفه از او نقل و روایت می‌کنند و نقش مهمی در ترویج این کتاب داشته است (جهانبخش، ۱۳۸۰، صص ۶۱-۶۲؛ ضیائی ارزگانی، ۱۳۹۰، ص ۲۳).

ابهام دیگر اینکه در صحیفه سجاده‌ای که به روایت ابن حماد موجود است، از پدر عمیر بن متوکل بلخی با عنوان متوکل بن مروان نام برده شده است و نه متوکل بن عمیر یا متوکل بن هارون و گفته شده که این متوکل بن مروان است که صحیفه را از امام صادق (ع) دریافت نموده است. البته، این استنباط هم صورت گرفته است که در نقل سند این روایت، سهو القلمی صورت گرفته و پدر عمیر، متوکل بن مروان ذکر شده و حال آنکه متوکل بن هارون صحیح است و هیچ‌یک از علمای رجال، شخصی به نام متوکل بن مروان را نمی‌شناسند. گویا این امر، از آنجا ناشی شده است که «هارون» را در اصل به شکل «هرون» می‌نوشتند (هادی، ۱۳۹۷، ص ۱۴۲).

۲-۳. نسبت عمیر بن متوکل با متوکل بن عمیر یا متوکل بن هارون

پس از اینکه مشخص گردید متوکل بن عمیر همان متوکل بن هارون است، نکته مهمی که باید مورد توجه قرار گیرد، این است که نسبت بین متوکل بن عمیر با عمیر بن متوکل چگونه تعریف می‌شود؟ به گفته نجاشی، شیخ طوسی و برخی دیگر از محدثان و رجالیان، متوکل بن عمیر، پدر عمیر بن متوکل است و عمیر بن متوکل صحیفه را از پدرش؛ یعنی متوکل بن عمیر یا همان متوکل بن هارون روایت می‌کند (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۶؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۷۷؛ مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۴۱۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۴، ص ۲۱۴؛ کلباسی، ۱۳۸۰، ج ۲، صص ۲۸۹ و ۶۱۷؛ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۸؛ تفرشی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۸۶؛ حائری، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۲۸۰). البته، چنین به نظر می‌آید که محدثان بعد از زمان نجاشی، دیدگاه خود را از نجاشی وام گرفته‌اند.

همچنین از نظر خویی، آن متوکل‌ای که از نظر نجاشی و شیخ طوسی دعای صحیفه را از یحیی بن زید نقل می‌کند، پسری به اسم عمیر دارد که هم اسم جدش یعنی پدر متوکل است، همانگونه که متوکل بن عمیر، به اسم جدش؛ یعنی پدر عمیر نام گرفته است (خویی، ۱۳۷۲، ج ۱۵، ص ۱۸۵). در «قاموس الرجال» نیز، عمیر پسر متوکل بن هارون بجلی دانسته شده است (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۵۶۶). شبیری زنجانی متوکل را پدر عمیر و عمیر را پسر متوکل نامی می‌داند که دعای صحیفه سجادیه را از یحیی بن زید بن علی (ع) روایت می‌کند (شبیری زنجانی، بی تا، ج ۱۱، ص ۱۱۲). همچنین، مطابق برخی دیگر از مصنفات و آنچه که در مقدمه تمام صحیفه‌های چاپ شده مطرح شده، فردی به نام عمیر یکی از راویان صحیفه سجادیه است که صحیفه را از طبقه بالاتر از خود؛ یعنی متوکل دریافت نموده و این شخص؛ یعنی عمیر، ضمن بیان چگونگی رسیدن صحیفه به دست خود و انتشار آن بین مردم، آنجا که چگونگی دریافت صحیفه توسط متوکل از یحیی بن زید را شرح می‌دهد، متوکل را پدر خود نام می‌نهد (یوسفیان، ۱۳۹۰، ص ۱۳). دیگران از اهل قلم هم، این دو راوی را یک پدر و پسر توصیف کرده‌اند؛ یعنی متوکل بن عمیر یا متوکل بن هارون، پدر و عمیر بن متوکل، پسر اوست و این دو پدر و پسر، راویان دو طبقه اول سند صحیفه سجادیه هستند (غلامعلی، ۱۳۹۲، ص ۳۳؛ ضیائی ارزگانی، ۱۳۹۰، ص ۲۳). البته، چنین هم گفته شده است که عمیر، پدر متوکل است و دعای صحیفه را متوکل از عمیر و عمیر از یحیی بن زید نقل کرده است (کلباسی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۸۹) که باتوجه به آنچه گذشت، نظری شاذ و غیر قابل استناد به نظر می‌آید. ناگفته نماند، متن گزارش‌نامه تاریخی در قسمت مقدمه از برخی چاپ‌های صحیفه سجادیه که بعضاً با ترجمه محمد مهدی فولادوند هم هستند، خالی از سهو و مسامحه نیست. به عنوان نمونه، به جای «عمیر بن متوکل بلخی»، متوکل بلخی آمده است (شادان، ۱۳۷۹، ص ۲۰۲). در نتیجه، یک خواننده غیر حرفه‌ای با ابهامات و پیچیدگی‌های مواجه خواهد شد تا جایی که نخواهد دانست، بالاخره متوکل بن عمیر و عمیر بن متوکل چه کسانی هستند و نسبت این دو با هم چگونه می‌باشد؟ اما اگر ناشر یا مترجم، پیش‌گفتاری بر کتاب می‌افزود و در این باب، روشن‌گری می‌نمود، سبب افزایش بهره‌وری در مطالعات خواننده و مخاطب می‌شد؛ اما متأسفانه این موارد، بدون پالایش رها شده‌اند و سبب گردیده‌اند تا ابهامات موجود، بیش از پیش جولان دهند.

مسئله دیگر اینکه در منابع رجالی و حدیثی، گاهی عمیر و گاهی عمر (بدون یاء) مشاهده می‌شود. باید بررسی گردد تا شیوه خوانش در این رابطه به دست آید. نجاشی در اصل رجال خویش، عمیر را در دو مورد بدون یاء آورده است: «متوکل بن عمر بن المتوکل، روی عن یحیی بن زید دعاء الصحیفه؛ أخبرنا الحسن بن عبید الله، عن ابن أخي طاهر، عن محمد بن مطهر، عن أبيه، عن عمر بن المتوکل، عن أبيه المتوکل، عن یحیی بن زید بالدعاء (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۶؛ کلباسی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۶۱۶)؛ اما آنچه در روایات و طرق صحیفه مطرح است، «عمیر» با یاء است که این مسئله موجب تضعیف کلام نجاشی شده است. به همین دلیل، در نسخ جدید کلام نجاشی، عمیر با یاء نوشته می‌شود (تفرشی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۸۴؛ حائری، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۲۷۹؛ کلباسی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۶۱۷). همچنین، مطابق برخی نسخه‌های فهرست، به نقل از شیخ طوسی تصریح می‌شود که عمیر، بدون یاء هم خوانش دارد (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۷۷). در «بحار الانوار» نیز، در یک طریق چنین گفته شده است که عمر (بدون یاء) بن متوکل از پدرش متوکل بن هارون صحیفه را روایت می‌کند و نه عمیر (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۴، ص ۲۱۴) و در طریقی دیگر، عمیر بن متوکل از پدرش متوکل بن هارون روایت می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۷، ص ۵۹). همچنین، در برخی دیگر از منابع ضمن طرح دریافت صحیفه توسط متوکل بن هارون، هم عمیر بن متوکل و هم عمر بن متوکل یعنی بدون یاء را گفته‌اند (خزاز رازی، ۱۴۰۱، ص ۳۰۷). ناگفته نماند، در صحیفه سجادیه‌ای که به روایت ابن حماد موجود است، از عمیر بن متوکل بلخی به عمر؛ یعنی

بدون یاد شده است و تحلیلی که در این رابطه صورت گرفته، آن است که در نقل سند این روایت، سهو القلمی صورت گرفته و آنکه نام عمیر بن متوکل، عمر بن متوکل ذکر شده است (هادی، ۱۳۹۷، ص ۱۴۲). به هر حال، آنچه از مجموع به دست می‌آید، این است که جملگی رجالیون، هم بر عمیر و هم بر عمر تصریح داشته‌اند، ضمن آنکه چنین به نظر می‌آید که عمیر با یاء صحیح‌تر است.

۳-۳. تبیین ابعادی از زندگانی این شخصیت

متوکل بن عمیر یا متوکل بن هارون از شخصیت‌های کارساز تاریخ نبوده‌اند. بنابراین، در بررسی دوران تقریبی حیات متوکل بن عمیر (متوکل بن هارون) باید اذعان کرد که اطلاعات دقیق و صریحی در دست نیست؛ اما از آنجایی که نام و شخصیت وی بیشتر در ارتباط با سند صحیفه سجادیه مطرح است، پس قطعاً، یکی از منابع این نگاره در جهت بررسی ابعاد زندگانی‌اش، مطالب مرتبط به این حوزه است. در این بررسی‌ها، اطلاعات دقیقی از تاریخ ولادت و وفاتش حاصل نگردید، اما با توجه به پنج قرینه می‌توان تاریخ نسبی زندگانی وی را حاصل نمود:

قرینه اول: در برخی منابع، سال وفات عمیر بن متوکل؛ یعنی پسر متوکل بن عمیر سال ۱۹۴ قمری دانسته شده است (حسینی جلالی، ۱۴۲۱، ص ۱۰).

قرینه دوم: در آغاز خطبه صحیفه، متوکل بن هارون بلخی دیدار خود را با یحیی بن زید شهید گزارش می‌کند که تاریخ دیدار بین سال‌های ۱۲۲ و ۱۲۵ قمری و بالطبع، پس از ذیحجه بوده است (حسینی جلالی، ۱۴۲۱، ص ۱۸۸).

قرینه سوم: عمیر بن متوکل، فرزند متوکل در عصر امام باقر(ع) و امام صادق(ع) می‌زیسته است و در شهر مدینه، محضر امام صادق(ع) رسیده است (صحیفه سجادیه، ۱۳۷۶ الف، مقدمه، ص ۱۲).

قرینه چهارم: متوکل بن هارون، صحیفه را از یحیی دریافت کرده است و موقع دریافت صحیفه، حتماً فردی سَن‌دار و موجه به نظر می‌رسیده است.

قرینه پنجم: متوکل بن هارون با امام صادق(ع) مصاحبت داشته و از شاگردان آن حضرت بوده است (صحیفه سجادیه، ۱۳۷۶ الف، مقدمه، ص ۱۴).

نتیجه اینکه متوکل بن عمیر قطعاً در عصر امام باقر(ع) و امام صادق(ع)؛ یعنی اواخر قرن یک و اوایل قرن دو می‌زیسته و حضور داشته است.

متوکل بن عمیر را به صراحت از اهالی بلخ (بخشی از مناطق افغانستان فعلی) دانسته‌اند: «متوکل بن هارون ثقفی بلخی» (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۷۷؛ کلباسی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۶۱۱؛ نجاشی، ۱۳۶۵، صص ۴۲۶) و از آنجایی هم که اصل و نسب پدر و پسر قطعاً یکی است و عمیر هم پسر متوکل است، پس عمیر بن متوکل نیز، از اهالی بلخ است. برخی دیگر از محققان، شخص عمیر بن متوکل را بصراحت از اهالی بلخ دانسته‌اند (جهانبخش، ۱۳۸۰، ص ۱۰؛ کمالی سرپلی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۸؛ شادان، ۱۳۷۹، ص ۲۰۲؛ ضیائی‌ارزگانی، ۱۳۹۰، ص ۲۳). بنابراین، متوکل بن عمیر یکی از محدثان به نام افغانستانی است. در واقع، پس از پذیرش اسلام توسط ساکنان منطقه افغانستان (خراسان بزرگ)، در نقاط مختلف آن، ده‌ها مرکز آموزشی و مدارس با موقوفات بزرگ تأسیس گردید و در آن‌ها هزاران نفر شاگرد به آموزش می‌پرداختند که ماحصل این تلاش، وجود علما و مؤلفانی بود که در صف اول علمای اسلامی در حوزه تفسیر، حدیث و فقه جا باز نمودند و هرکدام از جایگاهی بس بلند علمی در این عرصه برخوردار هستند (ضیائی‌ارزگانی، ۱۳۹۰، ص ۲۲). همچنین در برخی منابع، لقب متوکل بن هارون را بجلی دانسته‌اند؛ یعنی متوکل بن هارون بجلی

(خزاز رازی، ۱۴۰۱، ص ۳۰۷). در منابعی دیگر مانند «قاموس الرجال»، لقب وی بلخی دانسته شده است (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۸، صص ۲۶۳-۲۶۴). البته از نظر شیخ شوشتری، بجلی و بلخی یکی هستند و در اصل بلخی درست است که تصحیف شده و به شکل بجلی درآمده است (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۸، ص ۶۶۶). پس درست آن است که گفته شود: «عمیر بن متوکل الثقفی البلخی». دیدگاه شیخ شوشتری، باتوجه به آنکه متوکل از اهالی بلخ در افغانستان می‌باشد، صحیح به نظر می‌آید.

۴. شخصیت‌شناسی روایی «متوکل بن عمیر»

تنها روایت منقول از این محدث، همین صحیفه کامله است، ازاین‌رو، توصیفات، قرائن و شواهد وثاقت یا عدم وثاقت این فرد، بیشتر پیرامون اسناد و محتوای صحیفه است. صحیفه سجادیه مجموعه دعاهایی است که حضرت سجاد(ع) انشاء فرموده و دو فرزند آن حضرت، امام باقر(ع) و زید شهید آن را روایت کرده‌اند. به سبب ناشناخته‌ماندن دو راوی نخست آن؛ یعنی متوکل بن عمیر و عمیر بن متوکل، نمی‌توان سند آن را از دیدگاه علم رجال صحیح خواند؛ اما نکته اینجاست که چنانچه راوی حدیثی مجهول و ناشناخته باشد، این ناشناختگی به شخصیت رجالی راوی، به وثاقت سند و متن نمی‌تواند خدشه‌ای وارد سازد؛ زیرا برخی کتاب‌های رجالی مانند «فهرست» شیخ طوسی و «رجال» نجاشی بیشتر درصدد بوده‌اند تا به توصیف روایانی که صاحب تألیف و نوشته‌ای بوده‌اند، بپردازند و همان‌طور هم که دانسته می‌شود، این دو راوی، صاحب تألیف و نوشته خاصی نبوده‌اند. ازاین‌رو، نباید انتظار دیدن اطلاعاتی مبنی بر نام و نشان و توصیفی از این دو راوی را در کتاب‌های رجالی داشت. به عبارتی، ممکن است فردی، راوی قوی و صحیح‌الحالی باشد؛ ولی چون اسمش در کتاب‌های رجالی نیامده است، چنین پنداشته شود که وی مجهول است؛ اما در حقیقت مجهول نیست و فقط چون صاحب تألیفی نبوده، اسمش در کتاب‌های رجالی نیامده است.

در هر صورت، راهکار شناخته‌شده برای تقویت چنین احادیثی مثل صحیفه سجادیه، استفاده از مجموع قرائن جهت اثبات وثاقت راوی است. استفاده از مجموع قرائن، بخشی از شیوه اطمینان و وثوق است که در قالب یک راه و طریق ارائه شده است و هدفی جز رسیدن به وثوق و اطمینان را دنبال نمی‌کند و قطعاً، چنین راهی معتبر است (رحمان‌ستایش، ۱۳۸۷، ص ۳۲). به هر حال، دسته اول از قرائن، مواردی هستند که تا جای ممکن، یک شناخت حداقلی و معقول، درباره محدث می‌دهند و این قرینه‌ها و توصیفات رجالی به صورت مستقیم و یا ضمنی و غیرمستقیم از میان متون استخراج می‌گردند. دسته دوم قرائن، مرتبط با سند هستند و شامل بررسی طبقات و پی‌جویی درباره میزان شهرت سندی در انتقال صحیفه هستند. دسته سوم، جمع‌آوری قرائن و شواهدی است که دلالت بر صحت متن دارند. این گروه از شواهد، نسبت کتاب را به گوینده محکم‌تر نشان می‌دهند و سعی در اثبات وثاقت وسائط سند را دارند. دسته چهارم، شواهد سلبی‌اند که به عنوان قرینه مورد استناد قرار می‌گیرند. در ادامه، تلاش بر این است تا از لابلای مضمون و محتوای مطالب، اسناد تاریخی، حدیثی و رجالی نکاتی در این باره استخراج گردد.

۴-۱. قرائن رجالی

این قرائن شامل آراء مستقیم دانشمندان رجالی متأخر در مورد متوکل بن عمیر است و نیز، می‌تواند آن دسته از نکات رجالی باشد که از محتوای نوشته‌ها و مطالب پیرامون صحیفه سجادیه قابل دریافت است.

۴-۱-۱. آرای مستقیم رجالی

تا آنجا که در منابع و مجامع حدیثی و رجالی بررسی و کنکاش صورت پذیرفت، توصیف مستقیمی از متوکل بن عمیر یافت نگردید، مگر در یک مورد و آن هم از ابن داود حلّی که از علمای رجالی متأخر محسوب می‌شود. ابن داود حلّی در کتاب رجال خویش که دو جلد است، راویان موثق یا مهمل^۱ را در جلد اول و راویان مجهول و دارای جرح و عیب را در جلد دوم از یکدیگر متمایز ساخته است. وی متوکل بن عمیر یا همان متوکل بن هارون را در کتاب رجال خویش در قسم اول ذکر و ستوده است و ایشان را از افراد مجهول و دارای جرح و عیب ندانسته است (ابن داود حلّی، ۱۳۴۲، ص ۲۸۳). بر همین اساس، برخی محققان متوکل را از اشخاص موثق و معتمد رجالی برشمرده‌اند (پهلوان، ۱۳۷۸، ص ۴۴). حال واقعاً مشخص نیست که ابن داود به چه دلیل و جهتی، متوکل را در قسم اول رجال خویش آورده و از چه قرائنی جهت این برداشت بهره برده است؟ اما با توجه به اینکه ابن داود از رجال یون مطرح و قابل قبول بین علما است، حتماً در زمان خویش از قرائنی جهت به قلم درآوردن افکار خویش بهره برده است. نکته قابل توجه اینکه از نظر آیت‌الله خویی، وثاقت متوکل بن عمیر ثابت نشده است؛ اما از آنجا که ابن داود، این محدث را مورد ستایش قرار داده است و از مجهولین ندانسته، حکم به اصالت عدالت در متوکل داده است (خویی، ۱۳۷۲، ج ۱۵، ص ۱۸۵). البته عده‌ای هم، وی را جزو راویان مجهول به شمارش آورده‌اند (مجلسی، ۱۴۲۰، ص ۴۳). صاحب «مستدرک الوسائل»، متوکل را امانت‌دار، ضابط و فردی موثق دانسته است (نوری، ۱۴۰۸، ج ۲۶، ص ۳۳۷). ناگفته نماند، محمدتقی شوشتری از برجستگان علم رجال نیز، متوکل بن عمیر را در شمار اصحاب امام صادق (ع) برشمرده است (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۸، ص ۲۶۴). البته، جزو صحابه یک معصوم بودن هم می‌تواند تا مقداری دال بر میزانی از وثاقت راوی باشد.

۴-۱-۲. آرای رجالی غیرمستقیم

با بررسی دقیق و موشکافانه در مقدمه صحیفه سجاده، می‌توان به پاره‌ای از توصیفات پیرامون این رجالی دست یازید. صحیفه سجاده با سندها و ترجمه‌های گوناگون با فصلی شروع می‌شوند که فشرده‌ای از قضیه مفصلی را که برای متوکل بن عمیر در ملاقات با یحیی و امام صادق (ع) اتفاق افتاده، در خود گنجانیده است. متوکل بن عمیر اولین راوی و دریافت‌کننده صحیفه سجاده از یحیی بن زید است و راوی طبقه دوم، پسر وی؛ یعنی عمیر بن متوکل است. در این رابطه، عمیر بن متوکل توضیح می‌دهد که صحیفه چگونه به دستش رسیده و به دنبال آن، بین مردم منتشر گردیده است (صحیفه سجاده، ۱۳۷۶ الف، مقدمه، ص ۱۲؛ صحیفه سجاده، ۱۳۷۶ ب، مقدمه، ص ۸). به هر حال، با توجه به این قضایا که در مقدمه صحیفه سجاده بدان اشاره شده است، چند نکته رجالی پیرامون شخصیت متوکل بن عمیر برداشت می‌شود:

الف) در مورد مذهب متوکل اطلاع دقیقی در دست نیست؛ اما با توجه به قرائن و اینکه متوکل بعد از انجام حج با یحیی ملاقات می‌کند، چنین گمان می‌رود که متوکل از پیروان دین مبین اسلام بوده باشد. از سویی، تاریخ و محل ملاقات دقیق مشخص نیست؛ اما به این دلیل که متوکل در بازگشت از حج، راهی بلخ بوده است و یحیی قصد خراسان داشته است و عراق هم همواره حلقه ارتباطی کسانی بوده است که از خراسان و پیرامون آن به حج مشرف می‌شوند؛ حدس زده می‌شود که مکان دیدار، کوفه یا پیرامون آن بوده باشد. ب) از مقدمه صحیفه به وضوح استنباط می‌شود، متوکل بن عمیر در عصر امام باقر (ع) و امام صادق (ع)

۱. راویان مهمل کسانی هستند که از آنان ذکری در علم رجال، چه به صورت تضعیف و یا به مدح، وارد نشده است.

می‌زیسته است و آن شخصی که صحیفه را از یحیی دریافت نموده و با امام صادق(ع) مصاحبت داشته و شاگردی وی را در شهر مدینه می‌کرده است، متوکل بن عمیر بوده و نه عمیر بن متوکل.

۴-۲. قرائن سندی

برخی از قرینه‌هایی که برای اسناد یک حدیث مطرح هستند، می‌توانند بر اثبات وثاقت راویان موجود در سند حدیث حکم نمایند که در ادامه، به آن‌ها اشاره می‌شود.

۴-۲-۱. طبقات

در مبحث طبقات، به ویژه، بر اساس برخی روش‌های طبقات‌نگاری، جایگاه و منزلت راوی نزد امام و شیعیان به دست می‌آید. بدین معنا که اگر در بررسی طبقه راوی، چنین دیده شود که او از ائمه(ع) و دیگران به کثرت روایت می‌کند یا راویان معتبر و جلیل‌القدر به وفور از وی نقل می‌کنند، این قرینه‌ای برای جلب اعتماد ما خواهد بود. بدیهی است، نوع ارتباطات افراد با کسانی که در محدوده فعالیت شخصی هستند، می‌تواند نشان‌دهنده جایگاه وی نزد آن افراد باشد (رحمان‌ستایش، ۱۳۸۷، ص ۳۲). به عبارتی، چنانچه یک راوی مجهول باشد، یک روش معتبر جهت دستیابی به شخصیت روایی آن محدث، بررسی میزان وثاقت طبقه قبل و یا بعد از آن رجالی است؛ اما اگر محدثان طبقه قبل و بعد نیز مجهول باشند، باز به طبقات قبل‌تر و بعدتر استناد می‌شود.

۴-۲-۱-۱. شخصیت‌شناسی روایی طبقات پیش از عمیر بن متوکل

با توجه به مقدمه صحیفه، متوکل بن عمیر صحیفه را از دو طریق دریافت می‌کند. در یک طریق، صحیفه را از جناب یحیی و یحیی هم از پدرش، زید بن علی(ع) نقل می‌کند و در طریق دیگر صحیفه را از امام صادق(ع) و ایشان هم از پدرش امام باقر(ع) روایت می‌کند. بنابراین، از جهت طبقات قبلی بایست به شناخت شخصیت رجالی امام صادق(ع) و یحیی دست یازید؛ اما چون شخصیت رجالی و روایی معصوم(ع)، حاکی از قطعیت در وثاقت و نبود هیچگونه ذمی است. از این‌رو، نیازی در جهت بررسی شخصیت رجالی معصوم(ع) مشاهده نمی‌شود. در ارتباط با جناب یحیی نیز، عده‌ای مانند شیخ مفید و آیت‌الله خویی، ایشان را از اصحاب و یاران امام صادق(ع) دانسته و عده‌ای هم وی را از اصحاب امام کاظم(ع) برشمرده‌اند (خویی، ۱۳۷۲، ج ۲۱، ص ۵۴؛ بحرانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۸۸؛ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۲۸). برخی نیز مذهب وی را واقعی دانسته‌اند (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۲۸).

با بررسی گفت‌وگوی متوکل با یحیی، گریه شدید امام صادق(ع) بعد از شهادت یحیی و اینکه امام(ع) در حق یحیی دعا نمودند و البته، نیافتن هیچ سند و مدرکی دال بر مخالفت صریح یحیی با امام(ع) و مطرح‌نشدن ادعای امامت از جانب یحیی، این نتیجه حاصل می‌شود که او شیعه امامی بوده و با امام صادق(ع) رابطه خوب و عاطفی داشته است و اینکه زیدیه، یحیی را امام خود می‌پندارد، به اتفاقات بعد از شهادت ایشان برمی‌گردد که زیدی‌ها برای خود سلسله امام‌هایی درست کردند (کمالی‌سرپلی، ۱۳۸۷، ص ۱۱۳). نکته حائز اهمیت اینکه هرچند با سخنان شخص متوکل نمی‌توان ابتدا وثاقت و اخلاق‌مداری یحیی را استفاده کرد و سپس، متوکل را به واسطه نقل از یحیی توثیق نمود؛ اما خود متوکل بن عمیر، شخصیت یحیی را در میزان عقل و فضل چنین توصیف می‌کند که مثل او را ندیدم (شوشتری، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۵۶۶). همچنین، در رابطه با اخلاق، منش و میزان تواضع ایشان با

توجه به آن قسمت از مقدمه صحیفه که متوکل از یحیی می‌پرسد: «آیا ائمه داناترند یا شما؟» یحیی سرش را پایین می‌اندازد و می‌گوید: هریک از ما از دانش بهره‌ای داریم جز آنکه ایشان هرچه ما می‌دانیم می‌دانند؛ ولی ما هرچه را که آن‌ها می‌دانند نمی‌دانیم، چنین استنباط می‌شود که یحیی خودش را بالاتر از ائمه نمی‌دانسته است (صحیفه سجادیه، ۱۳۷۶ الف، مقدمه، ص ۱۲).

۴-۲-۱-۲. شخصیت‌شناسی روایی طبقات بعد از عمیر بن متوکل

در خصوص طبقه بعد از متوکل، لازم به ذکر است که صحیفه سجادیه با سلسله سندهای متفاوتی از متوکل به ما رسیده است که در همه این سندها، شخص عمیر، یعنی فرزند متوکل ثابت است؛ یعنی عمیر صحیفه را از پدرش دریافت کرده و به طبقات بعدی رسانده است؛ اما شخصیت عمیر نیز مانند پدرش مجهول دانسته شده است. از سویی، هرچند که عمیر فرزند متوکل است، ولی توصیفاتی را که ضمن کنکاش‌ها برای شخص متوکل به دست آمده است، نمی‌توان به عمیر نسبت داد. بر این اساس، بدیهی است که باید به سراغ طبقات پایین‌تر رفت و توصیفات رجالی‌شان را استخراج نمود. چند طبقه بعدی هم از مجهولین به شمار می‌آیند (حکیم، بی‌تا، صص ۱-۲۸؛ صدرایی خویی، ۱۳۸۲، ص ۷۶)؛ اما نجاشی در یک طریق، صحیفه را از حسین بن عبیدالله غضائری دریافت می‌نمایند (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۶). وی که از مشایخ نجاشی به شمار می‌آید، با الفاظی همچون ثقه، جلیل، امامی و صحیح‌المذهب مورد ستایش قرار گرفته است (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۳۸۵؛ طوسی، ۱۴۲۰، صص ۱۲ و ۳۲۶ و ۴۴۴؛ علامه حلی، ۱۴۰۲، ص ۵۰). در این میان، شخصیت دیگری به نام حسن بن محمد بن یحیی معروف به «ابن اخی طاهر» نیز قرار دارد که او در طبقه قبل از ابن غضائری است و مورد نقد جدی وی قرار گرفته و گفته شده که «ابن اخی» به علت نقل از مجاهیل و وضع حدیث، ضعیف است. البته، او را در نقل کتاب جدش (یحیی بن حسن) استثنا نموده و آن را قبول کرده است (ابن غضائری، ۱۳۸۰، ص ۵۴)؛ اما مامقانی می‌نویسد: بر تضعیف ابن غضائری نمی‌توان تکیه کرد؛ زیرا نجاشی و علامه حلی نیز، در ضعیف بودن یا نبودن «حسن بن محمد» توقف کردند و سپس، شواهدی بر توثیق او می‌آورد؛ از جمله توثیق شیخ صدوق، نقل کثیر شیخ مفید از او و از مشایخ اجازه بودن وی. در نهایت، مامقانی می‌گوید: حق این است که روایت چنین راوی را «حسن کالصحیح معتمد» بدانیم (مامقانی، ۱۴۲۳، ج ۲۱، صص ۵۶-۵۸).

بنابراین، با توجه به وثاقت طبقات قبل از متوکل، یعنی امام صادق (ع) و یحیی بن زید و نیز وثاقت طبقات بعد از وی چون حسین بن عبیدالله غضائری و وثاقت عام ابن اخی طاهر، می‌توان بر مراتبی از وثاقت در متوکل بن عمیر ادعا نمود.

۴-۲-۲. شهرت سند صحیفه

شهرت صحیفه سجادیه سبب شده است تا برخی عالمان، با ادعای تواتر آن، بررسی‌های رجالی درباره آن را مسکوت بگذارند (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۴۱۹؛ آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۵، صص ۱۸-۱۹؛ میرداماد، ۱۴۰۶، ص ۴۵)؛ اما حقیقت این است که باوجود شمارش اسناد و اجازات فراوان برای صحیفه (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۵، ص ۱۳۰؛ مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۴۲۲)، از نظرگاه دانش مصطلح‌الحديث، سند صحیفه را نمی‌توان متواتر خواند؛ زیرا فراوانی راویان در همه طبقات مشاهده نمی‌شود و راویان دو طبقه اول، به یک پدر و پسر منحصر است. بنابراین، سند این کتاب در زمره خبر واحد قرار می‌گیرد؛ ولی استفاده صحیح از قرینه‌ها، اگرچه نمی‌تواند سند صحیفه را متواتر نشان دهد، ولی اهتمام و عنایت طبقات مختلف علما در همه اعصار به نقل و روایت صحیفه سجادیه و ذکر آن در اجازات عالمان که شهرت کتاب را می‌نمایاند، جای کمترین تردیدی در صحت انتساب قطعی و یقینی این اثر به امام سجاد (ع) باقی نمی‌گذارد و البته، تاکنون هیچ‌کس در این امر تشکیک نکرده است. سیره صادقین (ع) هم در

صیانت حدیث- از جهت لفظ و معنا- از دیگر قرائنی است که بر این مطلب صحه می‌گذارد. در واقع، یکی از عرصه‌های خدمت ائمه (ع) به فرهنگ و تمدن اسلامی در علوم حدیث، تلاش در حفظ و انتقال اخبار و احادیث بوده است. سیره این دو امام، همواره تأکید بر حفظ و صیانت محتوای آثار علمی و حدیثی به وسیله چهار راهکار بوده است: ۱. توصیه به امانت‌داری در ادای حدیث؛ ۲. تبیین مقاصد حدیث؛ ۳. تکذیب و تصدیق حدیث و ۴. به کاربردن معیارهای خاص در شناخت حدیث صحیح (معارف، ۱۴۰۰، صص ۲۸۴-۲۸۷). در این باره، با عنایت به محتوای مقدمه صحیفه سجادیه که در پیش به آن اشاره شد، صحیفه سجادیه توسط دو فرزند امام سجاد (ع)؛ یعنی امام محمدباقر (ع) و زید شهید، از آن حضرت روایت شده است و این دو بزرگوار بر حفظ و محافظت از آن قیام کرده‌اند. امام باقر (ع) به نوبه خویش، آن را بر فرزند خود، امام صادق (ع) املاء فرمودند و یحیی بن زید نیز، نسخه پدر خویش را به ارث برد. امام صادق (ع) صحیفه را بر متوکل بن عمیر املاء فرمودند. به همین ترتیب، ائمه (ع) بر محافظت از این اثر کوشش می‌نمودند. در بهره دیگر از آغاز صحیفه، وقتی متوکل صحیفه را که یحیی بن زید به امانت به او سپرده بود، به امام صادق (ع) عرضه نمود، امام (ع) فرمود: به خدا قسم این خط عموم زید و دعای جدم علی بن الحسین (ع) است و آنگاه که به امر امام صادق (ع)، اسماعیل فرزند آن بزرگوار نسخه‌ای دیگر از صحیفه را آورد، حضرت درباره آن فرمود: این خط پدرم و املائی جدم (ع) است که با حضور من املاء و نوشتن آن انجام پذیرفت. سپس، متوکل از امام (ع) اذن می‌خواهد تا دو نسخه فوق‌الذکر از صحیفه را با هم مقابله کند. امام (ع) اجازه می‌دهند و او هیچ اختلافی میان دو نسخه نمی‌بیند. بدین ترتیب، همه این مطالب، قرائنی در جهت اثبات تلاش ائمه به‌ویژه، صادقین (ع) جهت حفظ آثار و مکتوبات حدیثی و از جمله، صحیفه سجادیه است. بعد از متوکل هم، آنچنان که در بررسی‌های سندی دیده می‌شود، جمهور علمای مذهب اهل بیت (ع)، صحیفه را تلقی به قبول کرده و نسل به نسل، بر عمل به آن مواظبت نموده‌اند. در واقع، هیچ روایتی از ائمه (ع) نمی‌شناسیم که تا این اندازه، مورد اهتمام ائمه (ع) از حیث املاء و استنساخ و روایت و حفظ بوده باشد. همچنین، این موارد نشان می‌دهد که روایت‌های مختلف صحیفه که همگی به متوکل بازمی‌گردند، یکی باشند نه مختلف.

بر این اساس، سند صحیفه سجادیه به اتفاق آراء از چنان شهرت و جایگاهی برخوردار است که باعث گردیده بررسی‌های رجالی در این باره صورت نگیرد؛ زیرا شهرت سندی، به عنوان قرینه‌ای بر اثبات وثاقت و سلسله سند ارائه می‌شود. نکته دیگری که از بررسی و کنکاش در اسناد و اجازات بی‌شمار صحیفه به‌دست آمد، این است که تمامی سلسله سندهای تمامی نسخه‌های صحیفه به متوکل بن عمیر منتهی می‌شوند و اگر راهی غیر از این راوی بود، حتماً در رجال نجاشی (نجاشی، ۱۳۶۵، ص ۴۲۶) یا فهرست شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۴۷۷) ذکر می‌شد و این اتفاق نظر و دیدگاه بین آن‌ها و اینکه در هر صورت، تمامی سندها به وی ختم می‌شود، کاشف از شدت وثاقت و میزان امانت‌داری در ایشان است.

۴-۲-۳. قرینه صحت متن

از آنجایی که صحت متن و محتوا، خواننده را تا حدی - آن هم فقط به صورت ظنی و نه قطعی - به صحت سند و واسطه‌های نقل حدیث سوق دهد؛ از این رو، یک راهکار شناخته‌شده، گردآوری قرینه‌هایی است که متن را تقویت کند و نسبت کتاب به گوینده را محکم‌تر نماید (شریف‌زاده یزدی و جنتی‌فر، ۱۳۹۵، ص ۱۳۴؛ عابدی، ۱۳۷۸، صص ۲۹-۳۰). در ادامه، بر پاره‌ای از نشانه‌های دال بر وثاقت متن صحیفه سجادیه اشاره می‌شود:

قرینه اول: از قرینه‌های مطرح جهت اثبات صحت متن صحیفه، عرضه دعاهای صحیفه به قرآن و سنت است که در این صورت، می‌توان به محتوای همسان آن‌ها یقین حاصل کرد. در این باره، بسیاری از جمله‌های صحیفه با تبیین اشارات علمی، تفسیری و ذکر آیات قرآن کریم در آن، قابل انطباق با آیات کتاب الهی است. در واقع، امام سجاده (ع) در این مجموعه توانسته است، آینه‌ای شفاف و روشن و مصداقی زیبا و کامل از آیات و اشارات قرآنی ترسیم نماید. برای نمونه، اگر بیشترین تأکیدات قرآن بر محور توحید است، صحیفه سجاده نیز توحیدگراست. در جای جای صحیفه، توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی و توحید عبادی تبیین شده است (شریف‌زاده یزدی و جنتی‌فر، ۱۳۹۵، صص ۱۳۴ و ۱۵۳؛ غلامعلی، ۱۳۸۹، صص ۱۱۹-۱۲۰). برای مثال، امام سجاده (ع) در دعای چهل و هفتم، توحید صفاتی را چنین ارائه می‌دهد: «وَ أَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ وَ أَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ الْقَدِيمُ الْخَبِيرُ»^۱ (صحیفه سجاده، ۱۳۷۶، ص ۳۰۸).

قرینه دوم: قرینه دیگر، موافقت متن و محتوای صحیفه با عقل سلیم است. هرچند که صحیفه سجاده قابل استدلال فقهی نیست؛ ولی از جهت معارف و اخلاق و آداب، کاملاً معتبر است؛ زیرا ملاک در این علوم، عقل و استدلال است و هرچه با عقل موافق باشد، قابل پذیرفتن است و دقت زیادی در سند، لازم نیست؛ به‌خلاف فقه که بیشترین توجه آن، به سند روایات است. مثلاً، امام (ع) نمونه‌ای استدلال عقلانی را ذیل اولین دعای صحیفه می‌فرماید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ بِلَا أَوَّلٍ كَانَ قَبْلَهُ وَ الْآخِرِ بِلَا آخِرٍ يَكُونُ بَعْدَهُ»^۲ (صحیفه سجاده، ۱۳۷۶، ص ۲۸). بر اساس این دعا، وجود نامتناهی خداوند فرصتی را برای اظهار وجود غیر، باقی نمی‌گذارد؛ زیرا ذات او وجود محض است و غیر او امری عدمی است. بنابراین، نمی‌تواند موجود باشد. خداوند پیش از هر چیزی بوده است؛ به‌گونه‌ای که هیچ چیزی او را همراهی نمی‌کرد. نیز این پیشینه وجودی زمانی نیست؛ زیرا خود زمان نیز، یکی از اشیاء است؛ بلکه ذات او محیط بر هر چیز، حتی زمان است.

قرینه سوم: قرینه بعدی، میزان فصاحت و بلاغت متن صحیفه است. گفتنی است که متن محکم، معارف بلند، اسلوب زیبا و بدیع و آهنگ عرفانی و عالی هریک از دعاها گویای آن است که نمی‌تواند کلام غیر معصوم (ع) باشد. صحیفه سجاده فقط مجموعه‌ای از دعاها نیست، بلکه دایرة المعارفی علمی، عقیدتی، اجتماعی، سیاسی و... به گونه‌های مختلف است. این مجموعه، اثری جاودانی است که موحدان شیعه و سنی را از تدبر در الفاظ و معانی ژرف آن گریزی نیست (موسوی بروجردی و نظری، ۱۳۸۴، ص ۶۵). چنان که سید محمد طنطاوی از مفسران معاصر قرآن کریم، وقتی آیت الله مرعشی نجفی (ره) صحیفه سجاده را به عنوان هدیه برایش ارسال می‌کند، می‌گوید: این کتاب را فوق کلام مخلوق و دون کلام خالق دیدم (اعرابی، ۱۳۷۸، ص ۵۶). همچنین، سید محسن امین فصاحت و بلاغت و اسلوب صحیفه را دلیلی بر صدور آن از معصوم (ع) دانسته است (اعرابی، ۱۳۷۸، ص ۵۷). میرزا عبدالله تبریزی اصفهانی معروف به افندی می‌نویسد: «فصاحت، بلاغت و شکوهی که صحیفه سجاده دارد، نیز فضایل بی‌شمار و الفاظ این صحیفه گواه بر این است که از سوی امام (ع) صادر شده است» (الصحيفة الخامسة السجادية، بی‌تا، ۱۳۸۴، مقدمه، صص ۱۳-۱۴). به علاوه، مغنیه در جهت آنکه صحت متن می‌تواند خلأ موجود در سند را برطرف نماید و قرینه‌ای بر وثاقت واسطه‌های نقل باشد، چنین گفته است: «گرچه متن صحیفه جملگی نغز و پرمغز و حق است، ولی ممکن است در نسبت آن به امام سجاده (ع) تردید گردد. پاسخ این است که آنچه در صحیفه آمده، بهترین دلیل است که همگی از امام (ع) صادر شده؛ هم از جنبه لفظی هم از جنبه محتوایی؛ زیرا کلمه به کلمه آن دعاها، نفس‌های پاک آن امام را با خود دارد و منعکس‌کننده

۱. تویی آن خدایی که جز تو معبودی نیست. رحمان، رحیم و دانای حکیمی و تویی آن خدایی که جز تو معبودی نیست. شنوای بینایی، قدیم و آگاهی.

۲. سپاس خدایی را که اول است، بی‌آنکه پیش از او اولی باشد و آخر است، بی‌آنکه پس از او آخری باشد.

حالت باصفا و پاک آن امام معصوم (ع) است و اگر به جز آن حضرت نسبت دهیم، جای انکار و استفهام است (مغنیه، ۱۴۲۸، صص ۳۸-۳۹). همچنین، به عقیده محمدتقی مجلسی در «روضة المتقین»، گرچه متوکل بن عمیر، راوی اصلی صحیفه سجاده، مجهول است؛ ولی جهلی وی به چند دلیل آسیبی را وارد نمی‌سازد. اول اینکه متن صحیفه دال بر این است که نمی‌تواند از یک انسان عادی صادر شده باشد؛ به خصوص، متوکل بن عمیر؛ یعنی کسی که از علمای اهل سنت و شیعه نیست و علمای عامه چگونه ممکن است، چنین متنی را به ائمه ما نسبت دهند و شیعه هم چگونه ممکن است از چنین فضیلت عظیمی برخوردار بوده باشند و در عین حال، کسی آن‌ها را نشانسد. یک وجدان خالی از تعصب ادعا خواهد نمود که صحیفه، کلامی بالاتر از کلام یک مخلوق عادی است و می‌تواند کلام خداوند باشد که از زبان معصوم نقل شده است (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۴۱۸). آنچه در ظاهر می‌نمایاند، این است که صحیفه، کلامی است که از سمت خداوند بر قلب‌ها و زبان‌شان الهام شده است (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۴۱۹). همچنین، ابن شهر آشوب بر فصاحت محیر العقول صحیفه سجاده شهادت داده است (ابن شهر آشوب، ۱۴۳۱، ج ۱۱، ص ۳۱). به عنوان مثال، دعای هفتم صحیفه سجاده نمونه‌ای مثال‌زدنی در این باره است، به گونه‌ای که با همه ایجازش، علاوه بر فصاحت واژگان، در بردارنده مصادیق زیبایی در همه شاخه‌های علم بلاغت است (صحیفه سجاده، ۱۳۷۶، صص ۵۳-۵۵).

قرینه چهارم: قرینه دیگری که صحت متن صحیفه را اثبات و تأیید می‌کند، خواب‌ها و رؤیاهایی است که هرچند برای غیر حجت نیست؛ اما برای بیننده آن، در مواردی حجیت می‌آورد. دیگری و غیر او نیز، از آن جهت که بر بیننده این رؤیاها اعتماد کامل دارد، این رؤیاها را قرائتی برای خویش می‌پندارد. در این رابطه، موردی که بسیار مورد استناد است، رؤیای صادقه‌ای بود که مجلسی اول در خواب، به حضور حضرت صاحب الزمان (ع) شرفیاب شد و صحیفه سجاده را از ایشان گرفت و بعد از آن، در مدت زمانی حدود ۵۰ سال بیشتر عمر علمی خود را بر سر تصحیح و ترویج آن گذاشت. خود مجلسی در چندین کتاب و اجازه‌اش این رؤیا را گزارش کرده است. از میان آن‌ها، مفصل‌ترین‌شان در «روضة المتقین» به هنگام معرفی متوکل بن عمیر است (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، صص ۴۱۹-۴۲۱؛ مجلسی، ۱۴۱۴، ج ۱، صص ۵-۷). این رؤیا، صادقه قلمداد می‌شود و نمی‌توان آن را یک رؤیای صرف دانست؛ زیرا هم‌زمان در عالم واقع هم رخ داده است. در واقع، این ماجرا به حدی واقعی است که سرمنشأ اشتها و گسترش صحیفه سجاده در عالم قلمداد می‌شود. صحیفه کامله تا پیش از این واقعه، از اشتها ضعیفی برخوردار بود.

پس با توجه به قرائتی، از جمله محتوای همسان صحیفه سجاده با قرآن کریم، موافقت معارف و اخلاق و آداب آن با عقل سلیم، میزان فصاحت و بلاغت متن آن، سیره صادقین (ع) جهت حفظ و انتقال متن و محتوای آن، ماجرای محمدتقی مجلسی و دیدار وی با امام زمان (ع) و دریافت صحیفه‌ای که با تمام صحیفه‌های موجود از نظر متن و محتوا یکی است، می‌توان گواهی بر صحت و اعتبار متن و محتوای صحیفه داد. در نتیجه، به عقیده برخی محققان، محتوای ژرف آن سبب شده است تا برخی عالمان، بررسی‌های رجالی درباره آن را مسکوت بگذارند (غلامعلی، ۱۳۹۲، ص ۳۳). بنابراین، صحیفه سجاده، هرگز به جرح و تعدیل روات نیازمند نیست.

نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر، نتایج مهمی به دست آمد که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. وقتی گفته می‌شود، «متوکل بن عمیر بن المتوکل»، متوکل دوم، جد متوکل اولی است و متوکل اول، نوه‌اش نیست؛ ولی از نسلش است. همچنین، متوکل که از یحیی بن زید صحیفه سجادیه را روایت کرده، پسر و از نسل دور هارون است. به همین جهت، اینکه متوکل به هارون انتساب پیدا می‌کند، یعنی متوکل از نسل هارون است و در نهایت، متوکل بن هارون همان متوکل بن عمیر است؛ زیرا در اسامی، گاه اسم جد را به جای اسم پدر ذکر می‌کنند. نکته دیگر اینکه متوکل هم پدر عمیر بوده و هم فرزند عمیر. به عبارتی، متوکل هم پدری به نام عمیر دارد و هم پسری به نام عمیر و شخصی به نام عمیر بن متوکل صحیفه را از پدرش؛ یعنی متوکل بن عمیر یا همان متوکل بن هارون روایت می‌کند. و این دو پدر و پسر، راویان دو طبقه اول سند صحیفه سجادیه هستند. رجالیون، هم بر عمیر و هم بر عمر تصریح داشته‌اند؛ ضمن اینکه به نظر می‌آید که ضبط عمیر با یاء صحیح‌تر است. نیز، دوران زندگانی وی باید اواخر قرن یک و اوایل قرن دو بوده باشد. اصالت وی را از اهالی بلخ؛ یعنی افغانستان فعلی دانسته‌اند.

۲. تنها روایت منقول از متوکل بن عمیر صحیفه سجادیه است.

۳. از آنجایی که متوکل بن عمیر، صاحب هیچ‌گونه تألیفی نبوده است؛ از شخصیت روایی ایشان در منابع اصلی رجال مدح و ذمی به میان نیامده است؛ اما استفاده از برخی قرائن به شیوه درست، راهکاری معتبر جهت بازایی شخصیت رجالی متوکل می‌نماید. در نتیجه، استفاده از قرائن رجالی مستقیم و غیرمستقیم، قرائن سندی و متنی حاکی از این واقعیت دارد که متوکل بن عمیر، شخصیتی مورد اعتماد نزد امام(ع)، امانتدار، ضابط، عادل، صادق، متدین به دین اسلام و در نتیجه، موثق است.

منابع و مأخذ

- الصحيفة الخامسة السجادية. (بی‌تا). تحقیق: محسن امین عاملی، مکتبه الامام امیرالمؤمنین علی(ع).
الصحيفة السجادية. (۱۳۷۶ الف). دفتر نشر الهادی.
الصحيفة السجادية. (۱۳۷۶ ب). ترجمه و شرح علی نقی فیض الاسلام اصفهانی، تحقیق: عبدالرحیم افشاری زنجانی، فقیه. آقابزرگ تهرانی، محمدحسن. (۱۴۰۳). الذریعة الی تصانیف الشیعة. دار الأضواء.
ابن داود حلی، حسن بن علی. (۱۳۴۲). الرجال. دانشگاه تهران.
ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۴۳۱). مناقب آل ابی طالب(ع). تحقیق: علی اشرف، المکتبة الحیدریة.
ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (بی‌تا). معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة و أسماء المصنفین منهم قدیماً و حدیثاً. المطبعة الحیدریة.
ابن غضائری، احمد بن حسین. (۱۳۸۰). الرجال لابن الغضائری. تحقیق: محمد رضا حسینی جلالی، دار الحدیث.
اردبیلی، محمد بن علی. (۱۴۰۳). جامع الرواة و اراحة الاشتباهات عن الطرق و الأسناد. دار الأضواء.
اعرابی، غلامحسین. (۱۳۷۸). سیمای صحیفه سجادیه. فرهنگ کوثر، ۳(۸)، پیاپی: ۳۲، ۵۵-۵۸.
ایزدی مبارکه، کامران و مهدوی منش، حسین. (۱۳۹۰). بازشناسی شخصیت رجالی «خیثمة بن عبدالرحمن جعفی» در منابع امامیه و اهل تسنن. کتاب قیم، (۱۱)، پیاپی: ۱۴۳-۱۷۴، ۱.

- بحرانی، سیدهاشم بن سلیمان. (۱۴۱۱). حلیة الأثرار فی أحوال محمّد و آله الأطهار(ع). مؤسسة المعارف الاسلامیة.
پهلوان، منصور. (۱۳۷۸). اسناد و مشایخ راویان «صحیفه کامله». علوم حدیث، ۴(۲)، پیاپی: ۱۴، ۲۶-۶۹.
تفرشی، مصطفی بن حسین. (۱۳۷۷). نقد الرجال. مؤسسة آل بیت(ع) لاحیاء التراث.
جهان مهین، شکرالله. (۱۳۹۳). صحیفه کامله سجادیه و نکاتی پیرامون آن. درس‌هایی از مکتب اسلام، ۵۶(۹)، پیاپی: ۶۴۳، ۴۴-۵۱.
جهانبخش، جوای. (۱۳۸۰). زبور آل محمد(ص) در گذر تاریخ. آینه پژوهش، ۱۲(۹ و ۱۰ و ۱۱ و ۱۲)، پیاپی: ۷۱ و ۷۲ و ۶۰ و ۷۰.
حائری، ابوعلی محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۶). منتهی المقال فی احوال الرجال. مؤسسة آل بیت(ع) لاحیاء التراث.

- حسینی، سید جواد. (۱۳۸۲). با صحیفه سجادیه آشنا شویم. مبلغان، ۵(۸)، پیاپی: ۴۶، ۴۰-۵۲.
- حسینی جلالی، محمد حسین. (۱۴۲۱). دراسة حول الصحیفة السجادیة. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- حکیم، سید محمدحسین. (بی تا). حاشیه الصحیفة السجادیة: محمد بن منصور بن ادريس حلی (۵۹۸ ق). میراث حدیث شیعه، ۱۲(۲۰)، ۲۵۹-۳۷۲.
- خزازه رازی، علی بن محمد. (۱۴۰۱). کفایة الأثر فی النص علی الأئمة الإثنی عشر. بیدار.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۳۷۲). معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة. بی نا.
- رحمان ستایش، محمدکاظم. (۱۳۸۷). توثیقات عام و خاص. تحقیق سیدکاظم طباطبایی، دانشگاه قرآن و حدیث.
- شادان، جبریل. (۱۳۷۹). ترجمه ای تازه از صحیفه سجادیه. علوم حدیث، ۵(۳)، پیاپی: ۱۷، ۲۰۰-۲۰۸.
- شیرازی زنجانی، سیدموسی. (بی تا). التعليقات الرجالية علی کتب الحدیث. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور).
- شیرازی زنجانی، سید محمدجواد. (بی تا). کشف النقاب عن وجوه رواة الأصحاب. بی نا.
- شریف زاده یزدی، فاطمه و جنتی فر، محمد. (۱۳۹۵). اشارات قرآنی (تضمین و تلویح) در صحیفه سجادیه. مطالعات قرآنی، ۷(۴)، پیاپی: ۲۸، ۱۳۳-۱۵۴.
- شوشتری، محمدتقی. (۱۴۱۰). قاموس الرجال. مؤسسة النشر الاسلامی.
- صدرايي خویی، علی. (۱۳۸۲). صحیفه سجادیه به روایت ابن مالک. علوم حدیث، ۸(۳)، پیاپی: ۲۹، ۷۲-۸۶.
- ضیائی ارزگانی، رحمت الله. (۱۳۹۰). نقش افغانستان در تمدن اسلامی. جریان شناسی دینی معرفتی در عرصه بین الملل، ۴(۲)، پیاپی: ۷، ۱۵-۵۲.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۲۰). فهرست کتب الشيعة و اصولهم و اسماء المصنفين و اصحاب الاصول. تحقیق: عبدالعزیز طباطبایی و سایرین، مکتبه المحقق الطباطبایی.
- عابدی، احمد. (۱۳۷۸). کتاب های حدیثی از نگاه امام خمینی (ره). علوم حدیث، ۴(۴)، پیاپی: ۱۴، ۲۶-۳۷.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۲). رجال العلامة الحلی. تصحیح: محمدصادق بحر العلوم، الشریف الرضی.
- غلامعلی، احمد. (۱۳۸۹). قرآن و صحیفه سجادیه؛ درون مایه های مشترک. علوم حدیث، ۱۵(۳)، پیاپی: ۵۷، ۱۱۹-۱۴۸.
- غلامعلی، احمد. (۱۳۹۲). اعتبارسنجی الصحیفة السجادیة. علوم حدیث، ۱۸(۳)، پیاپی: ۶۹، ۳۲-۵۸.
- کلباسی، ابوالمهدی. (۱۴۱۹). سماء المقال فی علم الرجال. تحقیق: محمد حسینی قزوینی، مؤسسة ولی العصر (ع).
- کلباسی، محمد بن محمد ابراهیم. (۱۳۸۰). الرسائل الرجالية. دار الحدیث.
- کمالی سرپلی، عبدالقادر. (۱۳۸۷). بررسی تاریخی شخصیت یحیی بن زید. سخن تاریخ، ۲(۲)، پیاپی: ۳، ۹۴-۱۱۵.
- مامقانی، عبدالله. (۱۴۲۳). تنقیح المقال فی علم الرجال. مؤسسة آل البيت (ع) لاحیاء التراث.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۲۰). الوجیزة فی الرجال. تحقیق: محمدکاظم رحمان ستایش، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مجلسی، محمدتقی بن مقصود علی. (۱۴۰۶). روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه. تحقیق: حسین موسوی کرمانی و علی اشتیاردی، بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانیور.
- مجلسی، محمدتقی. (۱۴۱۴). لوامع صاحبقرانی المشتهر بشرح الفقیه. اسماعیلیان.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳). بحار الأنوار. دار إحياء التراث العربی.
- مدنی، سید علی خان. (۱۴۱۱). ریاض السالکین، تصحیح: محسن حسینی امینی، دفتر انتشارات اسلامی.
- معارف، سید مجید. (۱۴۰۰). تاریخ عمومی حدیث بارویکرد تحلیلی. کویر.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۸). فی ظلال صحیفة السجادیة. تحقیق: سامی غریبی، دار الکتاب الاسلامی.
- موسوی بروجردی، سید حسن و نظری، محمود. (۱۳۸۴). پژوهشی در نسخه شهید اول از صحیفه سجادیه. سفینه، ۲(۲)، پیاپی: ۷، ۶۳-۱۰۸.
- میرجلیلی، علی محمد؛ رضایی هفتادر، حسن و دهقان، سمیرا. (۱۳۹۶). شخصیت رجالی سَماعة بن مِهْران حضرمی. آموزه های حدیثی، ۱(۲)، پیاپی: ۲، ۱۲۷-۱۴۴.
- میرداماد، محمدباقر. (۱۴۰۶). شرح الصحیفة الکاملة السجادیة. مهدیه میرداماد.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۳۶۵). رجال النجاشی. محقق: سیدموسی شیرازی زنجانی، مؤسسة النشر الإسلامی.
- نوری، حسین بن محمدتقی. (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل. مؤسسة آل البيت (ع) لاحیاء التراث.

- هادی، مهدی. (۱۳۹۷). بررسی اسناد صحیفه سجادیه. مطالعات راهبردی علوم انسانی و اسلامی، ۳(۳)، پیاپی: ۱۶، ۱۲۳-۱۴۶.
- الهامی‌نیا، علی اصغر. (۱۳۸۴). راهبرد نیایش در صحیفه سجادیه. حصون، ۲(۲)، پیاپی: ۴، ۹۴-۱۲۶.
- یوسفیان، نعمت‌الله. (۱۳۹۰). آشنایی اجمالی با صحیفه سجادیه. پیام، ۶(۲)، پیاپی: ۱۰۶، ۶۶-۸۱.

References

- A'rabi, Gholamhossein. (1999). A Portrait of Al-Sahifa al-Sajjadiya. *Farhang-e Kosar*, 3(8), 55-58. [In Persian]
- Abedi, Ahmad. (1999). Hadith Books from the Perspective of Imam Khomeini (pbuh). *Hadith Sciences*, 4(4), 26-37. [In Persian]
- Allama Hilli, Hassan bin Yousuf. (1982). *Rijal al-Allama al-Hilli* (edited by Mohammad Sadiq Bahr al-Uloom). Al-Sharif al-Radhi. [In Arabic]
- Al-Sahifa al-Khamisa al-Sajjadiya*. (n.d.). Edited by Mohsen Amin Ameli. Maktabat al-Imam Amir al-Mu'minin Ali (pbuh). [In Arabic]
- Al-Sahifa al-Sajjadiya*. (1997a). Al-Hadi Publishing Office. [In Arabic]
- Al-Sahifa al-Sajjadiya*. (1997b). Translated and annotated by Ali Naqi Feyz al-Islam Esfahani and edited by Abd al-Rahim Afshari Zanjani. Faqih. [In Arabic]
- Aqa Buzurg Tehrani, Mohammad Hassan. (1983). *Al-Dhari'a ila Tasaneef al-Shia*. Dar al-Adwa. [In Arabic]
- Ardabili, Mohammad bin Ali. (1983). *Jami' al-Ruwat wa Izaahat al-Ishtibahat 'An al-Turuq wa al-Isnad*. Dar al-Adwa. [In Arabic]
- Bahrani, Sayyed Hashim bin Suleiman. (1990). *Hilyat al-Abrar fi Ahwal Mohammad wa Aalih al-Athar*. Mu'assasat al-Ma'arif al-Islamiya. [In Arabic]
- Elhaminia, Ali Asghar. (2005). Prayer Strategy in Al-Sahifa al-Sajjadiya. *Hassoun*, 2(2), 94-126. [In Persian]
- Gholamali, Ahmad. (2010). Quran and Al-Sahifa al-Sajjadiya: Shared Themes. *Hadith Sciences*, 15(3), 119-148. [In Persian]
- Gholamali, Ahmad. (2013). Authenticity of Al-Sahifa al-Sajjadiya. *Hadith Sciences*, 18(3), 32-58. [In Persian]
- Hadi, Mehdi. (2018). Analysis of the references of Al-Sahifa al-Sajjadiya. *Strategic Studies in Humanities and Islamic Sciences*, 3(3), 123-146. [In Persian]
- Haeri, Abu Ali Mohammad bin Ismail. (1996). *Muntaha al-Maqal fi Ahwal al-Rijal*. Mu'assasat Ahl al-Bayt li Ihya' al-Turath. [In Arabic]
- Hakeem, Sayyed Mohammad Hossein. (n.d.). Hashiyat al-Sahifa al-Sajjadiya: Mohammad bin Mansour bin Idris Hilli (598 AH). *Mirath Hadith Shia*, 12(20), 259-372. [In Arabic]
- Hosseini Jalali, Mohammad Hossein. (2001). *A Study of Al-Sahifa al-Sajjadiya*. Mu'assasat al-A'lami lil-Matboo'at. [In Arabic]
- Hosseini, Sayyed Jawad. (2003). Familiarization with Al-Sahifa al-Sajjadiya. *Moballegghan*, 5(8), 40-52. [In Persian]
- Ibn al-Ghada'iri, Ahmad bin Hossein. (2001). *Al-Rijal li ibn al-Ghada'iri* (edited by Mohammad Rida Hosseini Jalali). Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Ibn Dawoud al-Hilli, Hassan bin Ali. (1963). *Al-Rijal*. University of Tehran. [In Arabic]
- Ibn Shahr Ashoub, Mohammad bin Ali. (2010). *Manaqib Al-e Abi Talib (pbuh)* (edited by Ali Ashraf). Al-Maktaba al-Haydariya. [In Arabic]
- Ibn Shahr Ashoub, Mohammad bin Ali. (n.d.). *Ma'alim al-Ulama fi Fihrist Kutub al-Shia wa Asma al-Musannifin Minhum Qadeeman wa Hadithan*. Al-Matba'a al-Haydariya. [In Arabic]
- Izadi-Mobarakeh, Kamran, & Mahdavianesh, Hossein. (2011). Reevaluation of the Rijal Character of Kheithama bin Abd al-Rahman Ju'fi in Shia and Sunni Sources. *Ketabe Qayyem*, 1(1), 143-174. [In Persian]
- Jahan Mahin, Shokrollah. (2014). Al-Sahifa al-Kamila al-Sajjadiya and Related Points. *Lessons from the School of Islam*, 56(9), 44-51. [In Persian]
- Jahanbakhsh, Joya. (2002). Psalms of Al-e Mohammad (pbuh) through History. *Ayeneh-e Pajoohesh*, 12(9,10,11,12), 60-70. [In Persian]

- Kalbasi, Abu al-Mahdi. (1998). *Sama al-Maqal fi Ilm al-Rijal*. Edited by Mohammad Hussaini Qazvini, Mu'assasat Wali al-Asr. [In Arabic]
- Kalbasi, Mohammad bin Mohammad Ibrahim. (2001). *Al-Rasa'il al-Rijaliya*. Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Kamali Sarpoli, Abd al-Qadir. (2008). A Historical Analysis of the Character of Yahya bin Zayd. *Sokhan-e Tarikh*, 2(2), 94-115. [In Persian]
- Khazaz Razi, Ali bin Mohammad. (1981). *Kifayat al-Athar fi al-Nass Ala al-A'immah al-Ithna Ashar*. Bidar. [In Arabic]
- Khoei, Sayyed Abulqasim. (1993). *Mu'jam Rijal al-Hadith wa Tafsil Tabaqat al-Ruwat*. n.p. [In Arabic]
- Ma'aref, Sayyed Majid. (2021). *General History of Hadith with an Analytical Approach*. Kavir. [In Persian]
- Madani, Sayyed Ali Khan. (1991). *Riyad al-Salikin* (edited by Mohsen Hosseini Ameli). Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Mughniyah, Mohammad Jawad. (2007). *Fi Zilal al-Sahifa al-Sajjadiya* (edited by Sami Ghariri). Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic]
- Majlisi, Mohammad Baqir bin Mohammad Taqi. (1983). *Bihar al-Anwar*. Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Majlisi, Mohammad Baqir. (2000). *Al-Wajiza fi al-Rijal* (edited by Mohammad Kazem Rahman-Setayesh). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]
- Majlisi, Mohammad Taqi bin Maqsood Ali. (1985). *Rawdat al-Muttaqin fi Sharh Man la Yahduruhu al-Faqih* (edited by Hossein Mousavi Kermani and Ali Eshtehardi). Islamic Culture Foundation Kushanpur. [In Arabic]
- Majlisi, Mohammad Taqi. (1994). *Lawami' Sahibqarani al-Mushtahar bi Sharh al-Faqih*. Ismailiyan. [In Arabic]
- Mamaqani, Abdullah. (2002). *Tanqih al-Maqal fi Ilm al-Rijal*. Mu'assasat Ahl al-Bayt li Ihya' al-Turath. [In Arabic]
- Mir Damad, Mohammad Baqir. (1985). *Sharh al-Sahifa al-Kamila al-Sajjadiya*. Mehdiyya Mir Damad. [In Arabic]
- Mirjalili, Ali Mohammad, Rezaei Haftadar, Hassan, & Dehghan, Samira. (2017). The Rijali Character of Sama'ah bin Mehran Hazrami. *Hadith Teachings*, 1(2), 127-144. [In Persian]
- Mousavi Boroujerdi, Sayyed Hassan, & Nazari, Mahmoud. (2005). A Study of the Manuscript of Al-Sahifa al-Sajjadiya by Martyr the First. *Sefineh*, 2(2), 63-108. [In Persian]
- Najashi, Ahmad bin Ali. (1986). *Rijal al-Najashi* (edited by Musa Shobeiri Zanjani). School of Islamic Sciences of Qom, Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Nuri, Hossein bin Mohammad Taqi. (1988). *Mustadrak al-Wasa'il*. Mu'assasat Ahl al-Bayt li Ihya' al-Turath. [In Arabic]
- Pahlavan, Mansour. (1999). The Chains and Teachers of Narrators of 'Sahifa al-Kamila'. *Hadith sciences*, 4(2), 26-69. [In Persian]
- Rahman-Setayesh, Mohammad Kazem. (2009). *General and Specific Endorsements* (edited by Sayyed Kazem Tabatabai). University of Quran and Hadith. [In Persian]
- Sadrayi Khoei, Ali. (2003). Al-Sahifa al-Sajjadiya as Narrated by Bin Malik. *Hadith Sciences*, 8(3), 72-86. [In Persian]
- Shadan, Gabriel. (2001). A New Translation of Al-Sahifa al-Sajjadiya. *Hadith Sciences*, 5(3), 200-208. [In Persian]
- Sharifzadeh Yazdi, Fatemeh, & Jannatifar, Mohammad. (2016). Quranic References (Incorporation and Implication) in Al-Sahifa al-Sajjadiya. *Quranic Studies*, 7(4), 133-154. [In Persian]

- Shobeiri Zanjani, Musa. (n.d.). *Al-Ta'liqat al-Rijaliya Ala Kutub al-Hadith*. Noor Islamic Sciences Research Center. [In Arabic]
- Shobeiri Zanjani, Sayyed Mohammad Jawad. (n.d.). *Kashf al-Niqab 'An Wujuh Ruwat al-Ashab*. n.p. [In Arabic]
- Shoushtari, Mohammad Taqi. (1990). *Qamus al-Rijal*. Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic]
- Tafreshi, Mostafa bin Hossein. (1998). *Naqd al-Rijal*. Mu'assasat Ahl al-Bayt li Ihya' al-Turath. [In Arabic]
- Tousi, Mohammad bin Hassan. (2000). *Fihrist Kutub al-Shia wa Usuluhum wa Asma al-Musannifin wa Ashab al-Usul* (edited by Abdul Aziz Tabatabai and others). Maktabat al-Muhaqqiq al-Tabatabai. [In Arabic]
- Yousofian, Ne'matollah. (2012). An Overview of Al-Sahifa al-Sajjadiya. *Payam*, 6(2), 66-81. [In Persian]
- Ziyayi Arzagani, Rahmatullah. (2011). The Role of Afghanistan in Islamic Civilization. *Religious and Cognitive Trends in the International Arena*, 4(2), 15-52. [In Persian]